

УДК 334.722 "1921/1928"

І. В. Ткаченко,
к. і. н., доцент, Державний вищий навчальний заклад
"Українська академія банківської справи НБУ"

ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ДРІБНОГО ПРИВАТНОГО ВИРОБНИЦТВА РАДЯНСЬКОЇ ЕКОНОМІКИ ПЕРІОДУ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ (1921—1928 РР.)

У статті розглянуті причини залучення приватного капіталу у дрібне виробництво економіки радянської держави періоду непу та проаналізовано процес функціонування даної категорії підприємств в умовах формування директивно-планової економіки.

In the article the reasons of involving of private capital in the small production of economy of the soviet state during the period of new economic policy are considered and the process of functioning of this category of enterprises in conditions of forming of the directive-planned economy is analyzed.

Ключові слова: дрібне виробництво, кустарна промисловість, кооперування дрібних виробників, економічні та адміністративні методи тиску держави на приватників.

Key words: small production, handicraft industry, co-operation of small producers, economical and administrative methods of pressure on the private traders.

ВСТУП

Сучасні проблеми розвитку промисловості України змушують звертатись до вивчення історії функціонування різних організаційно-правових форм даної галузі. Невід'ємною складовою господарства у різні історичні періоди було дрібне виробництво. Воно не зникло з розвитком великої індустрії, а продовжувало існувати і допомагало вирішувати важливі економічні та соціальні проблеми: прискорювати темпи економічного розвитку, здійснювати суттєвий внесок у створення ВВП, формувати і підтримувати конкурентне середовище, збільшувати чисельність робочих місць, насичувати ринок товарами та послугами. За-

цікавленість даною сферою економічної діяльності пояснюється тим фактом, що дрібне виробництво потребує незначних інвестиційних вкладень та характеризується найшвидшим обігом капіталу. Однак процес становлення сектора дрібного виробництва в сучасній Україні є не безпроблемним і потребує вивчення історичного досвіду його функціонування з метою попередження можливих негативних проявів.

На особливу увагу заслуговує період нової економічної політики 20-х років ХХ ст., коли керівництво радянської держави змушене було вдаватись до використання приватної ініціативи у сфері дрібного виробництва з метою подолання соціаль-

но-економічної та політичної кризи. В той же час, ставши на шлях побудови планово-директивної економіки, відкинувши демократичні основи побудови суспільства, більшовицькі лідери позбавили дрібних виробників свободи ринкового вибору, що унеможливило подальше існування даного сектора промисловості.

ПОСТАНОВКА ЗАДАЧІ

Сучасні дослідники Т. Дерев'янкін [5], А. Лютов [16], М. Олійник [19], О. Осокіна [20] проаналізували джерельну базу вивчення дрібного виробництва в роки непу, висвітлили основні складові процесу формування та функціонування сектора дрібного приватного виробництва в Росії та Україні даного періоду, наголосили на вирішальній ролі даних підприємств у забезпеченні населення продукцією споживання. Однак поза увагою сучасних дослідників залишається низка проблем, пов'язаних з питаннями постачання дрібних виробників сировиною, збуту готової продукції, оподаткування в умовах несформованих ринкових відносин та ворожого ставлення держави і суспільства до приватнопідприємницької діяльності.

Мета даної статті — деталізувати процес створення сектора дрібного приватного виробництва радянської економіки періоду непу та, розширивши коло джерел, виявити маловідомі аспекти функціонування цієї категорії підприємств.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Нова економічна політика, яка мусила сприяти відновленню зруйнованого господарства, поставила перед дрібною та кустарно-ремісничою промисловістю низку завдань. Відроджена галузь повинна була залучити у виробництво сировину, яку була нездатна переробити велика промисловість, постачати останній виробі та напівфабрикати і сприяти тим самим відродженню споріднених галузей, наповнити товарами споживчий ринок. Оскільки дрібний виробник досить точно реагував на кон'юнктуру ринку і пропонував лише рентабельну продукцію, тому накопичення у даній галузі могли бути використані на розвиток великої промисловості. Галузь дрібного виробництва мусила також стати споживачем продукції відновленої великої промисловості та поглинути значну кількість безробітних. Варто зазначити, що процес відновлення дрібної та кустарно-ремісничої промисловості в нових умовах мав можливість швидко здійснюватись через те, що не потребував значних основних та обігових капіталів, мало контролювався державою, а тому не зазнавав прямих утисків з її боку.

З переходом до непу питання

подальшого розвитку галузі дрібно-го виробництва було поставлене на порядок денний. Однак, слід зауважити, що більшовицьке керівництво зверталось до питання піднесення дрібної промисловості лише у контексті проблеми забезпечення селянства необхідною продукцією. У зв'язку з цим можна погодитись з твердженням Е. Карра про те, що "нова економічна політика за своїм внутрішнім змістом була розрахована на сільське господарство, за своїм задумом — на внутрішню торгівлю, а не на промисловість" [9, с. 632].

Початком формування законодавчої бази функціонування дрібно-го та кустарного виробництва в нових умовах стало видання декрету РНК від 17 травня 1921 р. [4, с. 232—233]. Документ надавав право розвивати вказану категорію промислових об'єктів як у приватній, так і в кооперативній формі, пропонував уникати зайвої регламентації та формалізму, які обмежували б господарський почин, закликав заохочувати дрібних виробників до кооперування, надаючи їм пільги в отриманні замовлень, авансів у грошовій та сировинній формах, у придбанні приміщень та інструментів. Основні положення вищезгаданого декрету було конкретизовано та доповнено декретом ВЦВК та РНК від 7 липня 1921 р. "Про кустарну та дрібну промисловість" [29, ст. 323] та пунктом 7-м "Наказу РНК про проведення в життя початків нової економічної політики" від 9 серпня 1921 р. [3, с. 246].

Хоча законодавчо закріплювалось право власності на підприємства з кількістю робітників до 20 чоловік [2, ст. 155, 156, 292, 293], все ж приватна ініціатива залишалась поза державним протекціонізмом. Всі зазначені документи пропонували заходи, спрямовані на розвиток дрібного виробництва, надаючи перевагу при цьому кооперативній формі його функціонування.

У роки "воєнного комунізму" держава, здійснюючи "червоногвардійську атаку на капітал", прагнула встановити тотальний контроль над виробництвом, в тому числі і над дрібним за допомогою створення артілей. За образним висловом вченого 20-х років ХХ ст. проф. Є. Петрова, "при дії сорокаградусного морозу "воєнного комунізму" лише в артілі кустареві могло бути тепло" [22, с. 9]. Отже, вступ до артілі був для кустаря вимушеним кроком в умовах, що на той час склались. Однак процес кооперування не подолав приватновласницьку сутність дрібного виробника, що й призвело до виникнення значної кількості псевдокооперативних об'єднань. З переходом до непу артілі більше ніж на 50 % скоротились і дрібні промислові об'єкти почали функціону-

вати самостійно. На кінець 1921 р. в країні 33 % усіх працюючих у дрібному виробництві було охоплено промислово-кооперативним рухом, і лише 38 % артілей об'єднувались у союзи, тобто контролювались державою [18, с. 48]. Таким чином, значна кількість дрібних виробників представляла приватний сектор даної групи промислових підприємств.

У дрібній промисловості приватний сектор переважав державний і кооперативний за обсягами валової продукції, кількістю працівників у ньому та чисельністю виробничих одиниць. Причому в перші роки непу ці показники мали тенденцію до збільшення. Так, якщо в 1920 р. вартість валової продукції приватних підприємств дрібної промисловості країни без борошномельно-круп'яної галузі становила 78,5 %, державних — 10,2 %, кооперативних — 11,3 % [11, с. 20], то в 1923/24 р. ці показники дорівнювали відповідно 86,6 %, 4,4 % та 7 % [8, с. 134]. Протягом 1924/25-1926/27 рр. частка приватника у валовій продукції зменшилась до 77,5 % з одночасним падінням частки державних підприємств до 2,3 % та суттєвим підвищенням частки кооперативних об'єктів до 20,2 % [11, с. 20].

У приватній дрібній промисловості була сконцентрована значна кількість працюючих. Так, за даними Народного комісаріату робітничо-селянської інспекції СРСР, в цілому по країні в 1923/24 р. в приватному секторі були задіяні 93,8 % працюючих, в той час як у державному — 1,7 %, а в кооперативному — 4,5 % [8, с. 134].

Серед дрібних приватних підприємств радянська статистика виділяла ті, що організовували виробництво з використанням найманої праці та без її застосування. Основну масу серед вказаної категорії промислових об'єктів становили ті, що працювали без найманих працівників, тобто не вдавались до експлуатації чужої праці. По країні за кількістю задіяних осіб їх частка дорівнювала 84,3 % [34, с. 130], а валова продукція без урахування сировини замовника — 56,55 %. В господарствах, що працювали з використанням найманої праці, нараховувалось 9,98 % працюючих, а їх валова продукція становила 20,96 % [17, с. 388—391].

Слід зазначити, що в середовищі дрібного виробництва країни мала місце тенденція укрупнення промислових закладів. Так, за даними Центрального статистичного управління, на 1925 р. у країні підприємства з кількістю працівників до 2-х осіб концентрували лише 7 % найманих працівників, від 3-х до 5-ти осіб — 20 %, від 6-ти до 10-ти осіб — 52 %, від 11-ти до 15-ти осіб — 64 % найманих праців-

ників [34, с. 130]. Названі процеси були зумовлені кількома факторами. Кустарі-одинаки у разі вдалої організації свого виробництва могли переходити у більш заможні прошарки, розширюючи виробництво. Інші через неспроможність витримати конкуренцію втрачали статус самостійних господарів і ставали безробітними або ж найманими працівниками.

З середини 20-х років відбувався процес витиснення приватного капіталу із середовища великої та середньої промисловості. Однак приватники, маючи певний основний капітал, не відмовлялись від можливості вкладати його у виробництво, але вже змінювали форму та масштаби роботи. Вони створювали не об'єднані у союзи артілі зі своїх же робітників та родичів або ж подрібнювали виробництво, розподіляючи нові промислові об'єкти між компаньйонами. Причому в останньому випадку промислові заклади створювались під такою розряд патенту, щоб можна було отримати статус кустаря і уникнути оподаткування. Чисельність дрібних промислових об'єктів збільшувалась також у результаті діяльності приватних торговців, які займалися створенням власної промислової бази.

За період з 1921 р. по 1922 р. загальною по країні обсяги продукції дрібною промисловістю збільшились на 60 %, в той час як великої і середньої — на 43 % [10, с. 20]. Однак нарощування потужностей великої промисловості призвело до певного падіння її частки у загальносоюзному промисловому виробництві. Так, якщо в 1920 р., як вже зазначалось, вартість валової продукції дрібною промисловістю становила близько 50 %, то в 1923/24 р. — 39,9 % з вартістю сировини замовника, або 26,8 % без останньої. В той же час розмір капіталів дрібного виробництва становив лише 12 % усього промислового капіталу країни [1, с. 66]. Зважаючи на вказані факти, можна стверджувати, що в означений період дрібна та кустарно-ремісничка промисловість мала помітну питому вагу в загальнопромисловому балансі СРСР.

Враховуючи постійний товарний голод, держава була зацікавлена у розвитку дрібною та кустарно-ремісничою промисловістю. З метою стимулювання цього процесу, 12 травня 1925 р. приймається постановка ВЦВК і РНК СРСР "Про податкові пільги для міських кустарів та ремісників" [26, ст. 213]. Приділялась увага даній галузі і на III з'їзді Рад СРСР, де у постанові про стан промисловості наголошувалось на необхідності не лише пом'якшення оподаткування, а й надання кредитів, забезпечення сировиною, напівфабрикатами і матеріалами, організаці-

збуту кустарних виробів тощо [33, с. 487—490].

У середині 20-х років керівництво шляхом кооперування та встановлення тісних господарських стосунків з державною промисловістю і торгівлею пропонувало ввести цю форму промисловості в єдину систему планового господарства і зробити її фактором соціалістичного будівництва народногосподарства [6, с. 239]. Для досягнення поставленої мети використовувались планове постачання та реалізація продукції кустарної промисловості, різні види кредитування. У другій половині 20-х років промислову кооперацію стали розглядати як елемент успішного сектора народного господарства, тому взяли курс на розвиток такої організаційної форми, як артілі із загальною майстернею. У такий спосіб відбувався перехід промислової кооперації на принципи діяльності державних підприємств з усіма відомими наслідками.

Однак, кустарі та ремісники не поспішали вступати до кооперативів, об'єднаних у союзи, а організували виробництво самостійно або ж створювали кооперативні організації та інші об'єднання на основі приватного капіталу. У 1925 р. по РСФРР у кооперації було об'єднано лише 20 % дрібних виробників, а в УСРР — 15 % їх загальної кількості [10, с. 28].

У процесі зміцнення великої державної промисловості посилювалась залежність від неї дрібного виробництва у питаннях постачання. В 1923/24 р. дрібна промисловість країни близько 70 % промислової сировини отримувала від великої державної промисловості, а окремі її галузі постачались виключно державними підприємствами [27, с. 197]. Перевага при постачанні сировини надавалась кооперативам, тому, опинившись в умовах сировинного голоду, кустарі та ремісники іноді змушені були вступати в кооперативи.

Існував також фактор, який впливав на незначний ступінь кооперування кустарів. Справа в тому, що кооперативна система в перші роки непу була недосконалою, діяла неефективно, призводила до закриття значної кількості кооперативів, про що повідомлялось у пресі [14, с. 80]. За твердженням проф. Є.П. Петрова, в роки непу некооперована група кустарів була "технологічно більш кваліфікованою, краще підготовленою до ринкової діяльності, з кращим обладнанням" [25, с. 89].

В літературі 20-х років зверталась увага на те, що проблему добування сировини та збуту продукції кустарі переважно мусили вирішувати самостійно. Зокрема, наголошувалось, що лише полови-

на з них отримували замовлення від державних органів та кооперації, решта співпрацювали з приватним капіталом [13, с. 42]. Остання обставина була спричинена недостатнім розвитком таких видів кооперації, як збутова, кредитна, постачальницька, послугами яких міг би користуватись дрібний виробник, особливо кустар-одинак. Нестача сировини призвела до того, що на середину 20-х років в цілому по країні кустарна промисловість була завантажена роботою лише на 25 % [23, с. 8].

Ситуація складалась таким чином, що приватний посередник ставав у даних умовах необхідною статтю у процесі забезпечення функціонування дрібного виробництва, і "не стільки скупник шукав кустаря, скільки кустар шукав скупника" [35], хоча радянська історіографія наполегливо трактувала дії приватного капіталу як прагнення поставити кустаря в кабальну залежність [8, с. 135; 15, с. 87; 7, с. 96—97]. У даному випадку варто погодитися з твердженням, що через посередництво приватного капіталу відбувалось "прогресивне в цілому для народного господарства залучення в господарський обіг багатьох омертвілих воєнно-комуністичним одержавленням ресурсів" [12, с. 72].

Питання постачання дрібного виробництва сировиною та напівфабрикатами залишалось актуальним і в другій половині 20-х років, коли було взято курс на індустріалізацію. Дана проблема потрапила в поле зору господарських органів країни, де пропонувалось особливу увагу приділити питанням постачання дрібних виробників сировиною. Однак задекларовані з офіційних трибун проблеми залишались невирішеними до кінця 20-х років.

Не менш важливим було питання організації збуту продукції дрібних виробників. Частина з них самостійно реалізовувала свої вироби на ринку, інші збували продукцію через державні та кооперативні організації. Однак більшість кустарів здійснювала зв'язок з ринком через посередництво приватних підприємців. За підрахунками кустарного комітету ВРНГ СРСР, на середину 20-х років не менше 60 % усієї кустарної продукції країни збувалось приватникам [34, с. 130].

Слід також зауважити, що роль посередника між дрібним виробником і ринком досить добре виконував скупник. Він мав достатню кількість готівки для розрахунків за товар та надання кредитів кустарям під майбутню продукцію. Не маючи достатніх коштів, інші контрагенти не могли поводитись аналогічно. З цього приводу газета "Економическая жизнь" писала: "Не змінюючи умов договору з кустарем, державні та ко-

оперативні організації просто не купують вироби, коли у них немає грошей, а грошей у них не буває дуже часто" [35].

Перевагою приватника було і те, що при здійсненні грошових розрахунків з ним не було тяганини, чим постійно грішили його конкуренти, і сплачував він більше, ніж кооператив. Приватний скупник досить добре знав ринки, використовував старі торговельні зв'язки та був більш оперативним, ніж кооператив та держоргани, щодо відновлення контактів з дальніми ринками [13, с. 42]. Так, на ринку шкіряної сировини розмір приватних кустарних заготівель перевищував 50 % їх загальних обсягів, а обертання приватного капіталу в даній галузі співвідносилось майже як 3:1 відносно обертання капіталу державних заготівельників [32].

У процесі формування планово-директивної економіки приватний капітал все більше ставав зайвою фігурою, а з початком індустріалізації виникала проблема "первісного накопичення", в ході якого відбувався нееквівалентний обмін на користь державної промисловості [12, с. 79—80]. На шляху цього процесу ставала сфера діяльності вільного підприємництва. Тому було взято курс на витіснення приватного капіталу з торгівлі, цензової промисловості, зі сфери діяльності посередницьких, заготівельних та кредитних організацій. Така політика негативно позначилась на дрібному виробництві, яке було міцно пов'язане з вищезгаданими сферами обертання приватного капіталу.

Здійснивши масований наступ на приватний капітал у сфері цензової промисловості й торгівлі та розпочавши виконання плану індустріалізації, радянська держава змушена була визнати неспроможність великої фабрично-заводської промисловості в найближчий час забезпечити товарами споживчий ринок. У зв'язку з цим центральним та місцевим органам влади пропонувалось переглянути їх політику щодо кустарно-ремісничої промисловості та надіти сприяти її розвитку, удосконаливши питання постачання та збуту, фінансування, покращення техніки кустарних промислів тощо [24, с. 639—648]. Однак ці наміри так і не були втілені у життя.

У матеріалах XV з'їзду ВКП(б), що відбувся у грудні 1927 р., пропонувалось при складанні п'ятирічного плану звернути увагу на дрібну та кустарно-ремісничу промисловість, яка повинна була стати доповненням великої державної промисловості та сприяти ліквідації товарного дефіциту і пом'якшенню безробіття. Одночасно наголошувалось на необхідності посилити темпи кооперування дрібних виробників з ме-

тою "відвоювання їх від приватного скупника, роздавальника, лихваря" [21, с. 38]. Кооперування, звісно, відбулось згодом примусовими методами.

Надалі зміна політики щодо кустарної промисловості доповнилась тиском на некооперовану, а отже, неконтрольовану державою, її частину із застосуванням як економічних так і адміністративних методів. Справдились прогнози С.Г. Струмилина, який наголошував, що соціалістичні позиції будуть з кожним роком зміцнюватися і розширюватися за рахунок приватнокапіталістичних [28, с. 363]. Слід зауважити, що значна частина дрібних виробників на завершальному етапі непу все ж не входила до складу промкооперації, а представляла приватний сектор.

ВИСНОВКИ

Таким чином, галузь дрібного виробництва, будучи широко представленою у промисловості Радянської Росії, відіграла значну роль у роки нової економічної політики. Саме на неї керівництво країни робило ставку у справі подолання товарного голоду. В умовах дестабілізації економіки, обмеження фінансових ресурсів саме дрібне виробництво в роки непу характеризувалось швидкою окупністю витрат, здатністю створювати конкурентне середовище, послаблювати монополізм, насичувати ринок товарами, а також створювати додаткові робочі місця. Значна частина дрібних виробників представляла приватний сектор і мало контролювалась державою, тому зусилля останньої спрямовувались на підпорядкування даного сектора промисловості шляхом створення кооперативів. Однак, не маючи можливості повною мірою використовувати матеріальні стимули (постачання сировиною, напівфабрикатами, надання кредитів тощо), держава не змогла витіснити з дрібного виробництва приватну ініціативу, яка протягом 20-х років домінувала в даній сфері виробництва.

Література:

1. Ганаси Э. Основные нужды кустарной промышленности / Э. Ганаси // Кустарная промышленность СССР. Сб. статей и материалов под ред. С.П. Середы. — М., 1925. — Вып. I. — С. 65—78.
2. Гражданский кодекс. — М.: Госиздат, 1928. — 324 с.
3. Декрет Совета Народных Комиссаров, 9 августа 1921 г. Наказ Совета Народных Комиссаров о проведении в жизнь начал новой экономической политики // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917—1967 гг.): в 5-ти т. Т. I. 1917—1928. — М., 1967. — С. 244—248.
4. Декрет Совета Народных Ко-

миссаров, 17 мая 1921 г. О руководящих указаниях органам власти в отношении мелкой и кустарной промышленности и сельскохозяйственной кооперации // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917—1967 гг.): в 5-ти т. Т. I. 1917—1928. — М., 1967. — С. 232—233.

5. Дерев'янкін Т. Післяжовтневі експерименти над вітчизняним ринковим господарством (1918—1928 рр.) / Т. Дерев'янкін // Економіка України. — 2008. — № 12. — С. 64—80.

6. Дзержинский Ф.Э. Избранные произведения / Ф.Э. Дзержинский. — М.: Политиздат, 1977. — Т. 2. 1924—1926. — 535 с.

7. Жиромская В.Б. Социальные процессы в советском городе в первой половине 1920-х гг. / В.Б. Жиромская // Историческое значение нэпа: Сб. науч. тр. / АН СССР, Ин-т истории СССР; [Редкол.: М.М. Горинев (отв. ред.) и др.]. — М., 1990. — С. 86—108.

8. Изменения социальной структуры советского общества, 1921 — середина 30-х годов. — М.: Мысль, 1979. — 343 с.

9. Карр Э. История Советской России. Кн. I: том 1 и 2. Большевицкая революция. 1917—1923: пер. с англ. / Э. Карр. — М.: Прогресс, 1990. — 768 с.

10. Квиринг Э. К вопросу о кустарной промышленности / Э. Квиринг // Плановое хозяйство. — 1927. — № 2. — С. 18—35.

11. Квиринг Э. Социальная структура промышленности СССР (1918-20 и 1924-27 гг.) / Э. Квиринг // Плановое хозяйство. — 1928. — № 3. — С. 7—21.

12. Козлов И.А. Революция, нэп и судьбы мелкого производства / И.А. Козлов // Историческое значение нэпа: Сб. науч. тр. / АН СССР, Ин-т истории СССР; [Редкол.: М.М. Горинев (отв. ред.) и др.]. — М., 1990. — С. 61—85.

13. Кролюницкий Н. Частный капитал в кустарной промышленности / Н. Кролюницкий // Местная промышленность и торговля. — 1925. — № 5—6. — С. 41—44.

14. Кустарная промышленность в Московской губернии // Экономическое строительство. — 1924. — № 1. — С. 80.

15. Левин А.Я. Социально-экономические уклады в СССР в период перехода от капитализма к социализму (Государственный капитализм и частный капитализм) / А.Я. Левин. — М.: Экономика, 1967. — 167 с.

16. Лютов А. Частная промышленность в годы напa (1921—1929) / А. Лютов. — Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1994. — 145 с.

17. Мелкая и кустарно-ремесленная промышленность СССР в 1925 г. // Труды ЦСУ. Т. XXXIII. — М.: ЦСУ, 1928. — Вып. 2. — 399 с.

18. Моргенштиерн В. Мелкая

промышленность в 1921 г. / В. Моргенштиерн // Народное хозяйство. — 1922. — № 4. — С. 42—53.

19. Олійник М.М. Неп у приватній ценовій і кустарно-ремісничій промисловості (за документами архівів України та Російської федерації) [Електронний ресурс] / "Архіви України". — 2001. — № 1—2. — Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/2001-1-2-03.php>.

20. Осокина, Е. СССР в конце 1920-х — начале 1930-х годов: хроника начавшегося голода [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://his.lseptember.ru/articlef.php?ID=199902001>.

21. П'ятнадцятий з'їзд ВКП(б). Москва 2-19 грудня 1927 р. // КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій та пленумів ЦК (1890—1970). Т. 4. 1927—1931. — К., 1980. — С. 11—70.

22. Петров Е. К постановке организационного вопроса о кустаре / Е. Петров // Экономическое строительство. — 1925. — № 9—10. — С. 8—14.

23. Петров Е.П. К вопросу об экономике мелкой промышленности / Е.П. Петров // Экономическое строительство. — 1925. — № 7. — С. 1—9; № 8. — С. 1—12.

24. Постановление Совета Народных Комиссаров СССР, 3 мая 1927 г. О кустарно-ремесленной промышленности и промысловой кооперации // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917—1967 гг.): в 5-ти т. Т. I. 1917—1928. — М., 1967. — С. 639—648.

25. Родин А.Ф. Роль частного в сбыте кустарной продукции Московской губернии / А.Ф. Родин // Экономическое строительство. — 1927. — № 4. — С. 89—91.

26. СЗ СССР. — 1925. — № 32.

27. Советское народное хозяйство в 1921—1925 гг. — М.: Изд-во АН СССР, 1960. — 559 с.

28. Струмилин С.Г. Очерки советской экономики. Ресурсы и перспективы / С.Г. Струмилин. — М.; Л.: Государственное издательство, 1928. — 498 с.

29. СУ РСФСР. — 1921. — № 53.

30. Торгово промышленная газета. — М., 1926.

31. Торгово-промышленная газета. — М., 1928.

32. Украинский экономист. — Харьков, 1926.

33. III съезд Советов СССР // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917—1967 гг.): в 5-ти т. Т. I. 1917—1928. — К., 1967. — С. 487—490.

34. Шапиро Д. Пути и перспективы "кустарного производства" / Д. Шапиро // Проблемы экономики. — 1929. — № 7—8. — С. 126—135.

35. Экономическая жизнь. — М., 1925.

Стаття надійшла до редакції 10.11.2011 р.